

DİLDE DEĞİŞME, GELİŞME VE KAZANIMLAR

Hamza Zülfikar

- Dilde değişme, gelişme, sosyal ve toplumsal ihtiyaçlara, etkilenmelere bağlı olarak söz varlığının çeşitli yönlerden incelendiği dil biliminin konularındandır. Toplumsal etkilenme teriminin kapsamı geniştir. İcatlar, üretilen ürünler, sosyal ve kültürel değişmeler, birer toplumsal etkilenmedir. Söz varlığındaki değişmeler veya kazançlar; kelimelerin anlamında, sesletiminde (telaffuzu) görülen değişmeler bu çerçevede incelenen konulardan birkaçıdır. Değişme ve gelişmenin temelinde çağdaşlaşma ve yeniliğe özlem bulunur. Bunu dilde de görürüz. Türkçeye giren ve dillerden düşmeyen, yazılışı ve okunuşu farklı *on-line* sözü, bir çağdaşlaşma ürünüdür. Bu terime karşılık olarak 2000'li yılların başında Türk Dil Kurumunda *çevrim içi* sözü önerildi. Bu yıl Kasım ayının on birinde, TRT'nin haber programında ilk defa *çevrim içi* terimi geçti. *Agresif* yerine *saldırgan* sözünün kabul görmesi benimsenmesi gibi *çevrim içi* de tutunup yaygınlaştığında Türkçe için bir gelişme, bir kazanç sayılır. Daha çabuk kabul gören bir başka örnek *software* karşılığı *yazılım* terimidir. Batı dillerinden gelip de değişime uğramayanların sayısı ise çok daha fazladır. *Rant* bunlardan biridir. Bunun ne demek olduğunu öğrenmeye çalışırken arkadan bir yenisi *obstrüksiyon* geldi.

Tanzimat'tan bu yana dilde, edebiyatta ve kültür hayatında görülen değişme ve gelişme, yukarıdaki tanımlamaya uygun olmakla birlikte esas olarak bu; Türk dilinin bağımsızlığı, özüne dönüşü ve millî bir kimlik kazanmasının mücadelesidir. *Sadeleşme*, *Türkçeleştirme*, *arılaştırma*, *yalınlaştırma* gibi terimlerle ifade edilen bu akım; bilim çevrelerinde, gerçeklerden hareket edilerek nesnel (objektif) bir biçimde incelenemedi. Dildeki bu değişmelerde, kazançlar veya kayıplar hesap edilemedi. Yeniden bir bağımlılığın başlamakta olduğu üzerinde durulmadı. *Aktiv*, *aktivite*'yi ve *aktif*'i çağrıştırdı. Her Batı kökenli kelime; isim, sıfat ve öteki türevleriyle dile girmeye başladı. *Empati*,

sempati, antipati ile beraberinde sıfatları *empatik, sempatik, antipatik* dile girdi. Fiile ihtiyaç olduğunda *yapmak* imdada yetişti. Fende, sosyal hayatta ve teknik alanlarda gelişmeler ve bunların terimleri ise başlı başına Türkçede bir mesele hâlini aldı. *Karizma, karizmatik, ideal, idealist / figürasyon, figüratif / navigasyon, navigatör / spekülasyon, spekülatif, spekülator* veya *plaza, performans finans, sübvans* hayatın her kesiminde kullanılır oldu. Yaşadığımız şu günlerde dilimizden düşmeyen 40 civarında sağlık terimi, bu gelişmenin son örnekleridir. Artık *viral* ve *vital* kelimelerini, Türkçesini düşünmeden iyice öğrendik. Diller arası bir ortaklık, yakınlaşma, küreselleşme başladı derken Türkler, yaşatılmaya çalışılan bu ortaklık karşısında dillerine yabancı kaldılar.

Daha geniş olarak ele alınabilecek bu değişme ve gelişme, bizde aşağı yukarı bir yüz yıla yakın süreden beri devam ediyor. *Namzet, müstenkif, teşhis, müstaceliyet* yerine Türkçe *aday, çekimsen, tanı, ivedilik* sözlerinin geçmesi dilde bir değişme ve gelişme olduğu kadar kazanç da sayıldı. Bir de Batı kökenli örneği verelim. *Update* terimini böyle yazıyor, *ap deyt* diye okuyorduk. Bunun yerine geçen *güncelleme* bir kazanç oldu.

Konunun sesletim boyuna gelince bu da dilde bir değişme ve gelişme sayılır. Uzun hecesi olan kelimelerden örnek verelim. Uzun heceli *can, dost, rast* kelimelerinin ilk hecelerindeki uzunluğun kısa okunması bir değişme ve gelişme olarak değerlendirilebilir.

Doğu ve Batı dillerinden Türkçeye giren, birtakım değişme ve gelişmelere yol açan kelime ve terimlerin örnekleri asıl yaşadığımız şu son yıllarda arttı. Geriye dönüp baktığımızda dildeki yabancılaşmanın boyutu daha net görülüyor.

Hocalarım hayatta olsalardı? Başta Kenan Akyüz, zaman zaman sohbetlerinde bulunduğum Tahsin Banguoğlu, Faruk K. Timurtaş, Orhan Okay, Kaya Bilgegil vd. Hepsini rahmetle anıyorum. Burada isimlerini saymadığım Türk dili ve edebiyatı alanında söz sahibi olup ebediyete göçmüş şahsiyetler yaşasalardı günümüz Türkçesi hakkında kim bilir bana ne çok soru sorarlardı. *Nüans farkı, yamukluk yapmak, öz yaşam öyküsü...* Nedir bunlar? *Misal vermek* yerine *atıyorum* sözünü duyduklarında şaşırıp kalırlardı. Şu *yani*'ler, *aynen*'ler ne oluyor. Onlar, Türk dili alanına mensup bir kimse olarak beni ve meslektaşlarımı sorumlu tutabilirlerdi. "*Bu sebepten* yerine kullandığınız *bu nedenden* sözüyle ilgili defalarca yazı yazdık, kuruluş olarak yanlış olduğunu anlattık, bunun yayılmasına nasıl müsaade ettiniz?" diye hesap sorabilirlerdi. "*Bu şartlar ve koşullar altında* gibi kullanımlar sizi rahatsız etmiyor mu?" diye sitem ederlerdi.

Sayın hocalarım geçen şu 40-50 yıl içinde neler neler olmadı ki! Siz; *ruhi* yerine *ruhsal* kelimesini eleştirmiş, sıfat yapan *-sal (-sel)* eki üzerinde durmuştunuz. Gelin görün ki *-sal (-sel)* ekinin kullanılmadığı yer kalmadı. Bugün *-kırsalda* örneğinde olduğu gibi- bu ek, yapım eki gibi de kullanılmaya başlandı.

Sizden sonra dili, Batı kökenli kelimeler istila etti. Şimdi biz, sabahları *fiziksel aktivite* ile güne başlıyoruz. Genç nesil, bu yabancılaşmayı çağdaşlık uğruna

devam ettiriyor. Türk aydınları, bilim adamları, basın, artık bu tür kelimelerle anlaşıyor. Bunların yenilerini duydukça biz de öğrenmeye çalışıyoruz. Bilmem inanır mısınız, bugün küresel salgın dolayısıyla resmî açıklamalarda geçen *ih-tiyati tedbir* kelimesinin anlamını bize soranlar var.

Osmanlı Türkçesinden kalan kelimeleri Türkçe kelimelerle karşılayalım diye uğraşırken sürekli devrim anlayışıyla bulduğumuz bir karşılığı beğenmeyip bir başkasını seçmeye başladık. *Ferdî hürriyet* idi, *kişi hürriyeti* oldu; sonra *kişi-sel hürriyet*, *ferdî*'nin karşılığı *bireysel*, *hürriyeti*'in karşılığı *özgürlük* olunca bu kez *bireysel özgürlük* öne çıktı. Ama endişelenmeye gerek yok. *İstikşaf*, *istikşafi* bugünlerde gene dilde kullanılmaya başlandı. Sanatçı da *fevkalade*, *fevk*, *fevkaladenin fevkinde* kelimelerini yaşıyor. *Latife ediyorsunuz* diye bir zamanlar duyduğumuz söz tarihe karıştı. Bunun gibi “düşün” anlamında *hele bir hesap et* sözünü de unuttuk.

Hocam Kenan Akyüz, aldığı derin edebiyat kültürü dolayısıyla dile pek meraklıydı. Onun diliyle kelimeleri “mana ve mefhum” bakımından yani *anlam* ve *kavram* açısından değerlendirirdi. *Kavram* yerine, bugünlerde artık *konsept* demeye başladığımızı bu arada hatırlatmak isterim. Kenan Akyüz hocam türetilen Türkçe kelimelere taraftar olmakla birlikte yeni önerilmiş bazı yapısı bozuk, anlamca isabetsiz bulduğu kelimeleri bana sorar, benimle tartışmak isterdi. Bazen de tartışmaktan çok, ne düşündüğüm onun için önemliydi. Örnek olarak dilde *hakikat* ve *realite* var, şimdi bir de *gerçek* kullanılıyor. Söyle bakalım Hamza, *hakikat*'in yerini *gerçek* tutuyor mu? *Gerçek* kelimesinin Türkçe olduğunun tarihî Türkçe metinlerde de geçtiğini, *hakikat* ile *realite* kelimelerinin Türkçe olmadığını ve bu bakımdan *gerçek* kelimesinin tercih edildiğini söylerken hocam gene de Türkçede bunların anlamca farklılaştığını ileri sürerdi. *Türkçe Sözlük*'e baktığımda *realite*, *hakikat* kelimeleri *gerçek* maddesine gönderilmekle yetinilmiş. Bu tutum, bir bakıma Türkçeye yönlendirmedir. Bu üç kelimenin anlamca farklılaştığında hocam haklıydı ve o istiyordu ki farklı anlamlar sözlükte verilsin. Şimdi düşünüyorum da asistanını önüne alıp dildeki kelimeleri, yabancılaşmayı, onların anlamlarını, kullanımını bugün konuşan, tartışan meslektaşlar var mı?

Açıklamalarımın bazılarını hocam mantıklı bulurdu. Osmanlı Türkçesi kelimelerini yerinde kullanmak, gereği gibi telaffuz etmek Cumhuriyet nesli için zor olduğunu derken *mütehassis* örneğini vermiştim; *uzman*, *uzman doktor* daha anlaşılır olduğu üzerinde durmuşum. Üstelik *mütehassis* kelimesinin, *mütehassis oldum* (duygulandım) sözündeki *mütehassis* ile karışması mümkündü. Açıklamaları yerinde bulan hocamın bu tutumu bana güven verirdi. Kendisinin verdiği örnekleri, yaptığı açıklamaları dinlerken kendisine hak vermemek elde değildi. Örnek olarak *hafıza-ı beşer nisyan ile maluldur* bunu Türkçe kelimelerle nasıl ifade edeceksin, insan hafızası unutmayla doludur mu diyeceksin. *Şah idi şahbaz oldu* hiç duymadın mı? Bunu bir cümlede kullan.

Bu tür kalıp sözlerin unutulmasına rıza mı göstereceğiz? *Efradına cami, ağyarına mani* dille ilgili bu sözü kullanmayacak mısınız?

Hocam, ben bunları yeri geldiğinde, söz düştüğünde kullanıyorum ve hatırlatıyorum ama dinleyenler hayretle bana bakıyor, hatta öğrenciler kendi aralarında gülüyorlar. İtiraf etmeliyim ki öğrenciler bunu anlamaz, ben bunun yerine anlaşılan bir kelime kullanayım diye pek de doğru olmayan bu tutum içine giriyorum demiştim.

Bu tür sözleri bir kenara, bırakıp zamanla unutulmaya terk ettik. Onları açıklayıp çekici hâle getiremedik. Deyimlerin, atasözlerinin içindeki bazı Arapça ve Farsça kökenli kelime dolayısıyla dil dışı bırakılması doğru olmamıştır. Onlar gündemde olsaydı belki deyimde, atasözünde geçen bazı kelimeler yerini Türkçe karşılıklarına bırakacaktı. Bunun örnekleri vardır.

Hasan Eren hocamızın da konuşmaları en çok Türkçenin söz varlığı üzerindeydi. Hiç unutmam *eser* ve *yapıt* kelimelerini bizimle konuşurken güler; *yapıt* kelimesini, çalاکalem yazılmış kitaplar, makaleler için kullanırdı. Hasan Eren, 1960'lı yıllardan itibaren *Türkçe Sözlük*'ün bütün sorumluluğunu üzerine almış bir bilim adamıydı. Vefat edinceye kadar *Türkçe Sözlük* üzerinde çalıştı. *Köken Bilgisi Sözlüğü*'nü hazırlıyordu. Tercihini, *Etimolojik Sözlük* teriminden yanaydı.

Geçmişte dilde yaşanan olayları hatırlayarak bir hakikati dile getirmeye çalışalım. Osmanlı Türkçesinden kalan *haddizatında* örneğinde olduğu gibi, kelimelerin bir kısmı karşılık bulunmadan terk edildi. Geçen 50-60 yıl içinde dilin söz varlığı değişti. Yıllar, *olanak - imkân / koşul - şart / uygarlık - medeniyet* ile bunların tartışılmasıyla geçti. Bu kısır çekişmeler içinde Türkçe ne idi, nasıl oldu, nasıl olacak diye meseleye bakan olmadı. Örnek olarak "ara aralık" demek olan Arapça kökenli *esna* kelimesini Osmanlı aydını *esna-i münazara*, *esna-i münakaşa*, *esna-i muharebe* gibi tamlamalarda *sırasında* anlamında kullanmış. Bu kelime, *Türkçe Sözlük*'te madde başı olarak geçmiş; böylece üzerindeki iyelik eki ve durum eki var diye buna itiraz edilmemiş.

Türkçe köklerden Türkçe eklerle yapılan türetmeler arasında yapıca bozuk olanlar Cumhuriyet tarihi boyunca eleştirildi. *Yaşayan Türkçemiz* başlığı altında yazılan yazılar, sonra üç kitap hâline getirildi. Bu makalelerde ele alınan kelimelerin günümüzdeki durumu, incelemeye değer bir konudur. Yapıca ve anlamca bozuk bulunanlar dilden çıkıp yerine daha doğru olanları giremedi, yapıca doğru olan türetmeler yapılamadı.

Kalıtım; bir zamanlar kuruluşu, yapısı bozuk diye eleştirildi. Daha önce bunun karşılığı *irs* idi. *Kalıtım* yerine dönemin dilcileri, yazarları uygun bir başka karşılık göstermediler. Yapı ve anlam bakımından uygun bulmadıkları yeni kelimeler yerine yapıca doğru, anlamca isabetli olanını da türetmediler. Sonuçta *kalıtım* önerisi dile yerleşti ve buradan sıfat şekli *irsi*'nin yerini *kalıtımsal* aldı. Kelimeyi eleştirenler de bir süre sonra *kalıtımsal*'ı kullanmaya başladı. Ancak *irs* ile kökteş olan *veraset*, *varis*, *miras* hukuk dilinde kullanımı devam etti; *mi-*

---

ras'a karşı *kalıt*'a hukukçular itibar etmedi. Demek ki yabancı kelimeler arasından birini çekip ona bir karşılık bulmakla iş bitmiyor, türevlerini de ele almak gerekiyordu.

Ne kadar çok yazıldı: *yüzünden* veya *bu yüzden* sözlerini olumlu durumda değil, olumsuz durumlarda kullanalım. *Hava muhalefeti yüzünden* sözünde *yüzünden* kullanımı doğru. Bu kelime, şimdi daha çok olumlu durumlarda kullanılıyor. *Memba* karşılığı *kaynak* dile uygun düşmüştü. *Kaynak* kelimesine küçük bir ekleme yaptık. Çokluk eki, yapım eki olmadığı hâlde kaynak kelimesine *-lar* ekini katarak *bibliyografya* yerine *kaynaklar* biçiminde kullandık. Bunu dile yerleştirmeye çalışırken yeni bir karşılık *kaynakça* ortaya atıldı.

Tanzimat'tan bu yana dile yön vermek için çalışanlar çok oldu. Ahmet Mithat, İbrahim Şinasi, Ömer Seyfettin, ardından Encümen-i Daniş çatısı altında toplanan başta Fuat Köprülü ve diğerleri Osmanlıcadan Türkçeye geçişi hazırlamaya çalıştılar. Görevi devralan Türk Dil Kurumu; 88 yıl boyunca Türk dilini çeşitli yönlerden inceledi, yayın yaptı ve sözlükleri zenginleştirdi. Fransızca *done* yerine *veri* uygun bir karşılık oldu ve benimsendi. Böyle büyük bir gayret sonrası şimdi sıra Türkçenin bağımsızlığına karşı yeniden baş gösteren tehlikeye, Batı kökenli kelime ve terimlerin dilde artışına eğilmektedir.